

Három felfogás Istenről.¹

Azalatt a száz év alatt, amióta Darwin fiatal volt, a tudomány mérhetetlen haladást tett. Legfontosabb alapelvei is változtak, tisztultak. Ezalatt a teológia is nagyot haladott, habár a közönség kevesebb tudomást szerzett róla. Reájöttek arra, hogy az istenfogalom, amelyben a teológusok minden részleteltérés dacára is nagy általánosságban megegyeztek, nem az egyedül lehetséges s vallási és bölcseleti szempontból, nem is a legjobb felfogás. Valójában három fő létező és lehetséges mód van arra, hogy Istenről gondolkozzunk. Az *első*, hogy Isten minden tekintetben tökéletes és teljes. Ez azt teszi, hogy ő nem változhatik, nem növekedhetik és nem fejlődhetik értékében. Ennélfogva az ember semmit sem tehet arra nézve, hogy Isten értékéhez adjon. Ebben az

¹ E cikk az amerikai unitárius és univerzalista lelkészi egyletnek a meadville-i teológiai akadémiával közös folyóiratának a „The Journal of Liberal Religion“ legújabb számában jelent meg. Szerzője Charles Hartshorne a chicagói egyetem filozófia tanára. Érdekes, eredeti és gondolatokat szülő cikket egyfelől azért véltem érdemesnek anyanyelvünkön is megismertetni, mert e kérdést mintha túlságosan óvatosan kerülnetnének, vagy azért, mert nem tartjuk fontosnak, vagy pedig azért, mert nem merünk őszintén nyilatkozni. Különös jelentőséget nyer a kérdésnek jelen megvilágítása akkor, ha a rossz problémája szempontjából vizsgáljuk istenfogalmunkat. Ma, amikor újraértékeljük a hittanunkat s többek közt új káté és énekeskönyv van születendően, jótékony hatásúnak tartok minden gondolatot, mely ezeket termékenyebbekké teheti. akár önmagában, akár a kiváltott ellenvéleménnyel.

Másfelől különösen fontosnak tartom az ilyen irányban való érdeklődést akkor, mikor a Barth-féle teológiai irány a testvér református egyház útján, mintha nálunk is érvényesítené bizonyos megnyilvánulásokban az Isten abszolút szuverénitását vallott felfogását, mely eleve hiábavalónak ítélt minden emberi szándékot s törekvést, mely ilyen vonatkozásban még a mostani nehéz időknél is nehezebben terheli az emberi teremtő akarat s jövőendő építés törekvéseit. Úgy tekintem ezt a cikket, mint egy sugárkévéjét az áldott napnak, mely friss erővel tör ki a fellegek mögül s az isteni fenség elismerése mellett helyet ad az emberi munkának, akaratnak, törekvésnek Isten szolgálatában.

(Fordító.)

esetben mi az értelme annak, ha mi arról beszélünk, hogy az ember Istent szolgálja? Ez csak egyike azoknak a zavaró kérdéseknek, melyek az ilyen felfogású teológia számára feltehetőek.

A *második* nézet az, hogy Isten tökéletes és teljes bizonyos szempontból, azonban nem minden tekintetben. Ő például tökéletes lehet jóságban és szeretetben, de nem az boldogságban. Sohasem változtatva az ő igazságosságát, növekedhetik örömben, amint az ő teremtményei szolgálják s maguk is gyarapodnak örömben. Olyan különös az, ha mi azt mondjuk, hogy az, aki tökéletesen szeret, boldogabbá lesz azáltal, ha azok boldogsága növekedik, akiket szeret? Nem az volna-e inkább különös, ha azt mondanók, hogy Isten, aki szeret minket, semmi örömet sem nyer azáltal, ha mi eredményeket érünk el és fejlődünk?

A *harmadik* módja az Istenről való gondolkodásnak, ha mi úgy fogjuk fel Őt, mint aki semmi tekintetben nem tökéletes. Ebből az következne, hogy semmi irány sincsen, amely felé Ő ne változhatna. Ez a felfogás Isten fogalmától elrabolná legfőbb értékét, mert senki sem bízhatna egy olyan Istenben, ki minden tekintetben tökéletlen, változékony.

Az bizonyos, hogy Istennek e három csoport valamelyikébe kell tartoznia; vagy tökéletes minden tekintetben, vagy tökéletes bizonyos tekintetben, vagy semmi tekintetben sem tökéletes.

Ha minden tekintetben tökéletes, akkor a legnagyobb szent sem tehet többet Istenért, mint a leghitványabb bűnöző, minthogy semmit sem adhat ahoz, vagy vehet el abból, ami teljesen tökéletes. Az ilyen Isten valódi értelemben nem szerethet, mivel szeretni annyit tesz, mint örömet találni a más örömeiben, bánatot a más bánatában, nyerni a más nyereségében s veszteni a más vesztesége által. A teljesen tökéletes sem nem nyerhet, sem nem veszíthet. Ezért a szó valódi értelmében nem szerethet. Másfelől az olyan Isten, aki semmi tekintetben nem tökéletes, aligha érdemes a mi imádságunkra, a vallás önkéntelenül túldicséri őt s mi sem segítségért, sem igazságért nem fordulhatunk hozzá. Így nem állhat fenn más, mint a második helyen említett lehetőség, t. i., hogy Isten tökéletes a szeretetben, azonban sohasem befejezett, mindig növekedő (részint a mi törekvéseink által), az Ő élete örömeiben, gazdagságában s ez végnélkül így van s így lesz a végtelen jövőben.

Mostanáig úgy látszik senki sem látta tisztán, hogy csak

három s csak e három módon fogható fel Isten s egészen napjainkig nem igen tulajdonítottak nagyobb jelentőséget az első felfogási mód ellen felhozható ellenvetéseknek. Pedig ez éppen olyan elhatározó lépése a haladásnak, mint amilyent Einsteinnak, vagy Darwinnak köszönhetünk. Nyilvánvaló, hogy egy tökéletes, teljes, önmagával megelégedett Istenség semmit sem kérhet tőlünk, mert semmi sincs, amit neki adhatnánk. Nekünk lehetnek kérnivalóink tőle, azonban ennek sem sok értelme van, mert miért törődne Ő velünk, mikor bármi történjék velünk az Ő élete minden lehetséges örömmel és értékkel teljes. Az ilyen értékek teljességére esetleg az is közömbös lehet, hogy mi egyáltalán létezőnk-e?

Érthető hát, ha az emberek ellentmondottak az ilyen istenfogalomnak. Az sem csoda, ha az első visszahatásképpen éppen a másik végletbe csaptak át s teljesen megtagadták az Isten létezését. (Mint bármilyen tekintetben tökéletes lényét.) Az emberi elme ügylátszik ilyen módon működik; végletekig leegyszerűsítette a kérdést, például, hogy Isten minden korlátozás nélkül tökéletes. Ha ez nehézséghez vezet, akkor éppen az ellenkező leegyszerűsítésbe csap át. Isten — ha valami létező megérdemli azt az elnevezést, — teljesen tökéletlen s nincsen lény, mely megszorításokkal is tökéletes lehetne. Csak hosszú idő után világlik ki az ember előtt, hogy a kérdés nem olyan egyszerű, hogy mindkettő a tökéletességnek puszta állítása, vagy tagadása hibás lehet, mert az igazság az állítás és tagadás kombinációjában van, amely szerint a tökéletes lény tökéletességét különbözőképpen értelmezzük.

Az, hogy Isten tökéletes, így is meghatározható, hogy Isten sajátmagán kívül minden egyénnél jobb. Ez nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy habár Istenen kívül egy egyéniség sem lehet jobb nála, ő maga mégis fejlődhetik, önmagát felülmulhatja, értékben növekedhetik. Istennek olyan felfogása, amely Istent a jószágban is fejlődőképesnek mutatja, megrendíti a vallásos felfogást, amely úgy érzi, hogy Isten nem lehet igazabb, vagy irgalmasabb, mint amilyen most. Erkölcsi tulajdonságaiban, bölcsesség és erő tekintetében a vallás Istent olyan tökéletesnek tekintti, mint amilyen valami, vagy valaki lehet. Azonban biztosíthat-e a vallás minket arról, hogy Isten boldogság tekintetében nem gyarapodhatik? Hogy lehet az, hogyha Isten szeret minket s ha szeretetén keresztül megosztja velünk bánatunkat s részvétellel van balsorsunk, vagy tévedéseink iránt? Azonban még itt is tökéletesnek hihetjük

Istent, ha úgy gondoljuk, hogy senki sem múlhatja őt felül boldogságban, hacsak Ő maga nem egy későbbi időben. Azáltal, ha mi azt mondjuk, hogy Isten gyarapodhatik boldogságban (s ha nem gyarapodhatik, akkor nincs szolgálata, amivel neki szolgálhatunk) nem azt értjük, hogy bárki más olyan boldog vagy boldogabb lehet, mint Ő, hanem azt mondjuk, hogy Ő maga boldogabb lehet. Más szavakkal, ha a tökéletes azt teszi, hogy az egyének közt a legfelsőbb rendű, akkor Isten minden tekintetben tökéletes, azonban, ha a tökéletes a fejlődésre, növekedésre való képtelenséget jelenti, akkor Isten csak jóságban, bölcsességben s erőben tökéletes.

Ebből láthatjuk, hogy mennyire óvatosan kell a tökéletesség fogalmát meghatározni. Hasonló gonddal kell eljárni a többi, Istenre vonatkoztatott tulajdonsággal is, mint amilyenek például, hogy változatlan, állandó. Jóságra nézve valóban a vallás szempontjából mindig ugyanaz, éppen mint bölcsességre s erőre nézve. Azonban a szeretet több, mint jóság, bölcsesség és erő, éppen így a boldogság is, mely részint a mások öröme iránti rokonszenvből ered. Ez a boldogság természetesen változik a mások örömeiben beállott változással. Azonban vajjon Isten nem látja-e előre mindazokat az örömeket, amelyek lesznek valaha. Nem mindentudó-e?

Ez az érv bármennyire tetszetős is, csalóka. Az, hogy mindent tudunk, ami van, nem foglalja magában szükségszerűleg az eljövendő események tudását is, mivel feltehető a kérdés, léteznek-e egyáltalán az eljövendő események? Vajjon nem az-e éppen a lényege a jövendőnek, hogy az, egyaránt magába foglalja, ami lehet és nem lehet, tehát azt, ami meg nem állapított, határozatlan, eldöntetlen. Ha így van, akkor Isten, aki úgy ismeri a dolgokat, ahogy vannak, a jövendő eseményeket az ők határozatlan, többé-kevésbé megoldatlan, homályos, befejezetlen voltukban ismeri. Így jutnak el a nagy felfedezéshez, (melyre először a IV. században jutottak, de amelyet mostanáig elhanyagoltak), hogy még a mindentudóság sem jelenti a növekedésnek, vagy változásnak teljes hiányát. Ami most határozatlan, úgy önmagában, mint Isten előtt határozottá válhatik s amint azzá lesz az Ő boldogsága új tartalmat nyerhet a teremtményei iránt érzett rokonszenyv folytán.

A régi teológia első megközelítés volt, miként a newtoni tudomány lényegében túlegyszerűsítés. Minden fogalma igaz, ha a teológusok úgy minősítik, mintahogy mostanában tanulták minősíteni.

Kik azok a teológusok, akik ezekre az egyszerű, de arány-

lag új meglátásokra reávezettek s még sok másra ezekkel kapcsolatban? Aligha lehet ezt a fejlődést egy emberre vezetni vissza. Az elismerést meg kell osztani az amerikai William James-szel, a francia Bergsonnal, több némettel, mint Pflleidererrel, (aki a második típusú teológiának már a nyolcvanas években hangot adott), az angol James Ward-dal, aki szintén hasonló nézetre jutott a múlt század végén, az angol-amerikai Whitehead-del (Harvard). Ide tartozik a szintén amerikai E. S. Brightman (Boston) vezetője azoknak a filozófusoknak, akik personalistáknak nevezik magukat. Ez az irány különösen az Egyesült-Államokbeli methodisták milliói közt népszerű, William Pepperel Montague (Columbia), W. E. Hocking (Harvard), a néhai olasz filozófus Varisco, az anglikán főpap W. R. Matthews, az anglikán püspök F. R. Tennant, az angol unitárius L. P. Jacks, egy amerikai püspök F. McConnel s végül két-három most élő német Paul Tillich, Alois Wenzl. Ez csak néhány azok közül a nevezetes írók közül, akik hozzájárultak ahhoz, amit a szerző új teológiának nevez. Ezek közül nem fejezi ki mindenik egyformán a tárgyat. Talán nem értenek éppen teljességgel egyet azzal, ahogy itt ki volt fejezve, azonban aligha volna sok vitájuk az elmondottakkal. Mindnyájuknak közös alapfelfogása az, hogy bár Isten tökéletes, változatlan az ő jellemében, mint jó, szerető, szent; mégis változik az ő értékében, mint az öröm és szépség élete.

Olyan világban élünk, melyben a nyers erőszak mindenk felébe emelkedik. Ez még nehezebbé teheti, hogy egy tökéletes isteni szeretetben higgyünk, azonban ez a tény még fontosabbá teszi azt, hogy higgyünk. Különös, hogy míg az utóbbi két évezredben az ember eljutott az Isten tökéletességének eszméjéhez, nem tudta belátni, hogy nem lehet a szeretetben tökéletes, anélkül, hogy a boldogságban is az ne lenne. Szeretni annyit tesz, mint örömet találni a más örömében, szomorúságot a máséban s így saját örömeivel a másétól függeni. A szeretet eszméjét olyan nehéz megérteni, hogy elfelejtik, hogy Isten tökéletessége a szeretet tökéletességét jelenti s úgy gondolnak az Istenre, mint általában tökéletesre s így anélkül, hogy tudtak volna róla, elhomályosították Isten szeretetének fogalmát. Az eredmény az lett, hogy az emberek elfordultak bármilyen Isten fogalmától s ma milliók nem tudnak jobb eszményt találni, mint a zsarnoki erő fogalmát.

Szerencsére rájöttek e tévedés gyökerére. Nagy filozófusok-

mint Bergson és Whitehead, teológusok, mint Tennant püspök, James Ward, Macintosh, Calhum és sok mások megvilágították a szeretet s Isten tökéletessége közti kapcsolatokat s remélhetőleg nem lesz többé lehetséges, hogy a gondolkozás vezetői nemzedékeken keresztül természetesen találják azt, hogy Istent úgy kell felfogni, mint mozdulatlan, tiszta tökéletességet s önelégültséget, amely esetben lehetetlen, hogy bármit is elfogadjon az embertől, vagy hogy az ember a szó valódi értelmében szolgálhassa, s tehetetlen legyen bármire, amit az ember szeretetnek nevez.

Az a felfogás, hogy Isten ereje korlátolt, nem tökéletes, nem egészen új: azonban az nem újabb keletű, hogy az ember Istent ne erejében, hanem boldogságában lássa korlátozottnak. A világon levő rosszat lehet úgy magyarázni, mint Istenen kívül levő szabad erők munkáját, azonban semmi magyarázat sem adhatja értelmét egy olyan felfogásnak, mely szerint Istennek lehetnek céljai, de semmit sem nélkülöz, amit kereshet, hogy elérjen; amely szerint ismeri a változó világot, ő maga azonban nem változhat; aki ismer szabad lényeket, akiknek cselekedetük nincsen előre elrendelve s mégis határozottan tudja, mik lesznek az ők cselekedeteik, aki szerint olyan lény, aki nincsen változásnak alávetve, habár teremtményei korlátolt bölcsességükkel saját felelősségükre cselekednek; ha szereti őket, törődik jóllétükkel, lelkileg meg kell ossza az ők jó, vagy bal sorsukat.

Az az Isten, aki tökéletes, de bizonyos vonásokban nem az, változhatik, míg a teljesen tökéletes lény sem jobbra, sem rosszabbra nem változhatik s a változásnak nincs jelentősége számára. A semmi tekintetben sem tökéletes Isten ellen az a kifogás emelhető, hogy az minden irányban változhat, így nem ismerhető fel, egyéni azonosságát teljesen elveszti. A minden tekintetben tökéletes Isten ellen az ellenvetés az, hogy az semmi tekintetben sem változhatik, s így habár egyéni azonosságát nem is veszíthetné el, de nem is volna semmi fontos azonossága, amit elveszítsen. Mi az egyéni azonosságot csak a változáson keresztül ismerhetjük meg s ha Istenről való felfogásunkból mellőzzük a változás fogalmát, semmi felfogható számunkra nem marad. Egy változhatatlan lénynek nem lehetnek céljai, mert a cél a jövőre vonatkozik s a jövő a jelennel a változás útján kerül viszonyba. Egy változhatatlan lény nem szerethet, mert a szeretet valakivel való rokonszenvezést jelent, a rokonszenv pedig részvevést azokban a

változásokban, amelyek azon személy életében előfordulnak, akit szeretünk.

Mínthogy a tökéletesség nem változhat, a tökéletlenség pedig nem lehet változhatatlan, ebből következik, hogy Isten, aki mindkettő, tökéletes is, nem is, változhatatlan azokban, amikben tökéletes, s változó azokban, amikben nem tökéletes. Ha, amint a vallás mondja, Isten tökéletes a jóságban, bölcsességben, erőben, ezekben változatlan. Vajjon nem ez-e, amit a Biblia így fejez ki: Isten a változás árnyéka nélkül való? Szándékainak jósága, soha egy percre sem változik. Azonban hol van a Bibliában, hogy Isten nem lesz napról-napra boldogabb? Sehol sincs. Mit veszíthet a vallás azzal, ha azt mondja, hogy az Isten boldogabb lesz az ember haladásával, búsul bukásunkért, bűnünkért? Mégis mostanáig a teológusok úgy beszéltek Istenről, mint minden változásra, még a boldogságban való változásra is képtelenről.

Nem teszi-e az Istent valóságosabbá számunkra, ha mint változásra képest fogjuk fel, akinek hozzánk hasonlóan célja van a jövőre, emléke a múltból s lehetősége arra, hogy boldogságban gyarapodjék.

Isten emlékezése ihlető eszme. Mi azt mondjuk a múlt elment. Mit tesz ez? Hova ment? Bizonyára nem valamely helyre, amely után hova kérdéssel lehet kérdezősködni. Vagy ismét, ha a múlt úgy eltávozott, hogy most egyáltalán nem létezik, hogy lehet bármi igaz, amit arról mondunk? vagy lehet való állítást tenni arról, ami nem létezik, ami nem valóság. Bizonyára a Mayflower plymouth-i kikötése (a magyarok vereckei átkelése) létezik valahol a világmindenségben, vagy pedig, amikor erről beszélünk, csupán egy álomról van szó. S annak most kell léteznie, mínthogy a mi állításunk most igaz, s hogy lehet egy viszony, vonatkozás igaz, ha a vonatkoztatott dolgok nem igazak. Az emlékezés az az út, amelyen keresztül a múltat úgy érzékeljük, mint a jelenben meglévő valóságot az emlékezet által befogott távolságon át. A mi emlékezetünk oly gyenge, hogy még azok az események is, amelyekre emlékezünk, nem maradtak meg teljesen azáltal a tény által, hogy mi emlékezünk rájuk. Azok az események, amelyekre legjobban emlékezünk, azok a részek, amelyeket csaknem valóságként őriztünk meg. Valami csodálatosan szép percre olyan tökéletesen visszaemlékezhetem, hogy annak szépsége most is csaknem testet ölt az emlékezés által. Most már, ha Isten változik, de

teljes tudása van, az egész múltnak előtte kell lennie anélkül, hogy abból a legjelentéktelenebb részlet is hiányozna, tökéletes emlékezetének kell lennie, amiből semmi e földön elért öröme nem lehet hiányoznia.

Kérdezhetjük azt is, vajjon nem kell-e Istennek teljesen tökéletes előre megérzése legyen? A felelet az, hogy az előremegérzés (jövendőtudás) más, mint az emlékezés s ami mássá teszi éppen az, hogy nem kíván olyan értelemben tökéletes lenni, mint az emlékezés. A múlthoz való viszonyunk teljesen a szemlélőé. A múlton semmit sem változtathatunk, az volt, ami volt s semmi erő meg nem változtathatja, hogy az olyan volt. Azonban a jövő az, aminek eldöntésében választás és cselekvés által részt veszünk. Ezért nemcsak az előremegérzés az, ami meghatározza azt, hogy mi fog történni, az az akarat dolga, ami az észnek praktikus oldala. Ha előre megérezhetnők, mik lesznek a mi elhatározásaink, mi akkor egyszersmind meg is tettük volna ezeket az elhatározásokat. Az előre megérzés feladata az, hogy meglássuk, milyen *korlátozásai* lesznek a választásnak. Ha én veled beszélek, lehetetlenség, hogy megmondjam előre, hogy „jó napot“-tal, vagy „adjon Isten“-nel fogsz elköszönni. Azt azonban körülbelül feltételezhetem, hogy magyarul vagy angolul fogsz beszélni. Az előremegérzés feladata az, hogy leszűkítse az általános lehetőségek határát azoknak a lehetőségeknek a mértékére, amelyeknek megvalósítása valószínű nemcsak általánosságban, hanem valamely meghatározott, leendő időpontra. Az előrelátás csoportosítja a lehetőségeket úgy, hogy a cselekvés számbavehesse a cselekvések legvalószínűbb vonalát úgy, hogy a legkívánatosabbat hozza létre.

Még az Isten előre-megérzése is ilyen lehetőségek közti választásra vonatkozik. Ő nem azt látja, hogy mi fog történni, hanem azoknak a lehetséges dolgoknak a sorozatát, melyből a cselekvés a maga lehetőségét kiválasztja. Így ő bizonyos dolgok bekövetkezésének nagyobb lehetőségét látja, mint másokét, ami azt teszi, hogy Ő a jövődőt a lehetőségek megnyilatkozásában látja. Az Isten tudásának ez az egyedüli lehetősége, mely az emberi szabadságnak is teret enged, s nem rombolja le a jóságos és bölcsességben tökéletes Isten vallásos fogalmát.

Ez a felfogás nem teljesen új. Ezt védelmezte Socinus a XVI. században. Azonban nem nagyon volt lehetősége annak, hogy egy antitrinitárius felfogása kedvező megítélésre számíthatott volna azokban az időkben. Ma azonban semmi oka sincs, hogy érdem szerint ne foglalkozzunk vele.

Fordította: *Kővári Jakab.*

Új helyzet — új feladatok.

„Nemcsak kenyérrel él az ember“. Oly gyakran halljuk, hogy szinte közhellyé vált; mégis nehéz időkben, az események forgatagában mindig újra és újra megtanuljuk, mily mély bölcsesség rejlik a hasonló ősi mondásokban.

Nehéz sorsban odaát maradt testvéreinkről, nekünk 51 egyházközségünkről van szó. Hogy minden, ami lehetséges, megtörtént ottmaradt testvéreink helyzetének biztosítására, mindnyájan tudjuk. Viszont, hogy dacára ennek a messzemenő gondoskodásnak, mégis rendkívül nehéz helyzetben maradnak vissza, szintén tudatunkban van. Még ott is, ahol esetleg meg volna a jóakarattal velük szemben, hiányzik a megértés. Ha sikerül is elérni, hogy anyagilag valahogy biztosítva legyen munkájuk ellenértéke, hogy dolgozhassanak vagy legalább is eltengődhessenek, azzal csak egy része van megoldva a kérdésnek, és pedig talán nem is legfontosabb része. Mert a nehéz sors sokszor még jobban összekovácsolja az embereket, míg a cseppenként nyújtott megélhetési lehetőség könnyen megtöri az ellenállást. Ha nem tudjuk a kellő erkölcsi támaszt nyújtani, helyenként elszigetelt kis szigetecskében élő testvéreink elvesznek számunkra; felszívódnak, mint esőcseppek a szomjas homokban. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a kisebbségi sorsban felnevelkedett legfiatalabb generáció, még ha a magyar nyelvet jól beszéli is, magyarul írni alig tud, és hogy a magyar nyelvnek — olyan helyeken, ahol felekezeti iskola nincs — egyetlen mentsvárát az egyházközségek képezik.

Hogy papjaink mily súlyos feladat előtt állnak és mily heroikus magatartásra van szükségük, világos. Az egyházi élet, az egyesületi összetartás (Dávid Ferenc Egyesület, Ifjúsági- és Nőegyletek, dalárdák stb.) minden lehető eszközzel való fejlesztése létérdeke ottmaradt testvéreinknek. De ezenfelül rendkívüli fontosságú volna, olyan folyóiratoknak, népszerű, olcsó könyvecskéknek terjesztése, amelyek összetartó erőt jelentenek, és amelyek úgy az